

HAKASLARIN GELENEKSEL DÜNYA TASAVVURLARINDA SU İYESİNİN DİŞİL BAŞLANGICI*

Aleksey Venariy BURNAKOV¹
(Rusçadan çeviren: Atilla BAĞÇP)

Özet:

Hakasların inancına göre su iyesi dişidir. Su bereketin, bolluğun, saadetin kaynağıdır ama aynı zamanda da felaket ve yıkımın da kaynağıdır. Su iyesi insani özelliklere sahiptir. Hakaslar, su iyesini memnun etmek için kurban sunarlar. Su iyesini kızdırmamak gerekir. Su, kadının doğurganlığı ile doğrudan ilişkilidir. Altaylıların mitolojik inançlarına göre dünyanın başlangıcı su ile bağlantılıdır.

Anahtar kelimeler: Hakas, Altay, su, kurban, mit, şaman.

Abstract:

According to the Khakas's belief the water spirit is female. Water is the source of abundance, fertility and happiness but at the same time is the source of catastrophe and demlition. The water spirit has humanistic characteristics. Khakas are given sacrifice to please the water spirit. One shouldn't annoy the water spirit. Water is directly related to women's prolificacy. Accordin to the Altains mythological belief, the origin of the world is related to water.

Key words: Khakas, Altai, water, victim, myth, shaman.

Hakasların geleneksel dünya görüşü tablosunda kadın suretinde tasavvur edilen ruhlar ve tanrılar hakkındaki inanışlar önemli yer tutar. Ruhlar Yukarı, Orta ve Aşağı Dünya'da yerleşebilirler. Gökyüzü katmanında bereket ve doğum (üreme) Tanrıçası "Imay" (Umay) yaşar. "Aydınlık" dünyada dağ, tayga, nehir, göl ve ateşin "iyeleri" olan ve sık sık kadın suretinde tasvir edilen ruhlar; yeraltı dünyasında ise kötü Erlik-Han'ın kızları yaşamaktadır.

* Jenskoye Naçalo Duha Vodıvı Traditsionnh Predstavleniyah Hakasov. Bu makale (URL: <http://turkolog.narod.ru/>) adresinden alınmıştır.

1 Tarih doktoru, SO RAN Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü öğretim görevlisi.

2 Halk bilimi araştırmacısı, Hacettepe Üniversitesi THB doktora öğrencisi.

Biz, burada su iyesine dikkat çekeceğiz.

Hakasların geleneksel tasavvurlarına göre *Sug-eezi* muhtelif insan suretlerinde, daha ziyade kadın suretinde karşımıza çıkabilir. Kaynak kişilerimiz “*Sug-eezi*’yi parlak saçlı ve mavi gözlü güzel bir kadındır; nehri geçerken her zaman su iyesine hürmet göstermek gerekir.” diye anlattılar (PMA³, Kadın Şaman Kseniya Çankova). “*Sug-eesi*: sarı saçlı, çilli ve çıplak bir kadındır. O balık gibi yüzer, su yüzüne çıkabilir ve sıçrayabilir.” (PMA, A. N. Borgoyakova).

Sug-eezi’nin kadınsal (dişil) sureti hakkındaki inanışlar Güney Sibirya halkları için arketip (ilk örnek)tir. Örneğin, Kuzey Altaylılar: “*Sug-eezi*’ye her zaman ikramda bulunulmalıdır. Su iyesi sarı saçlı bir kadındır. O, kaya üstünde oturur, tarak ile uzun saçlarını tarar. *Sug-eezi* bazen çift olarak görünürler. Erkek olanı da sarı saçlıdır. Onların çocukları vardır. Eğer *sug-eezi*, birini fark ederse, hemen suya atlar ve kaybolur. Onları herkes göremez. Uzun süre yaşamış kimseler, onları Ayuk arkasında görmüşler. Hara *Sug* onun akrabasıdır; ona da saygı gösterilmelidir. Yanında büyüyen bir ağaca kurdeleler bağlarlar; para ve yiyecek koyarlar. Eğer oraya bırakılan monetleri biri alırsa su iyesi onu görür ve öldürür.” derler. (PMA, S. S. Tazroçeva).

Hakaslar su iyesine toplumsal kurban sunusu “*Sug-Tayıg*” yaparlar; insanların nehirle olan “karşılıklı ilişkilerinin” durumuna bağlı olarak icra ederler. Su iyesine kurban sunumu ilkbaharda yapılır (Traditionsnaya Mirovozreniye 1988: 89). N. F. Katanov bu konuda şunları yazmıştır:

“*Su iyesine şöyle yalvarırlar: Biz, onun suyunu methederek dua ediyoruz, (ondan) iyi geçitler vermesini istiyoruz. 7 veya 10 yılda bir kere ona ayin/dua yapıyoruz, herhangi bir kişi boğulduğu zaman su iyesine geçitleri bozmaması ve (boğulan kişiden başka) diğer insanları takip etmemesini isteyerek dua ederiz. İrmak kıyısına konulan akağaç önünde ona kurban sunarlar. Bu akağaca mavi ve beyaz kurdeleler bağlarlar; kurdeleleri, buraya gelen herkes getirir. Su iyesinin tasviri yoktur, sadece ona adanan at vardır. Ona adanan at, ‘kır at’ır. Kuzuyu “ortasından” keserler; yani karnını boydan boya yararlar (canlı canlı), omurgasından kalbi ve ciğerlerini ayırarak çıkarırlar ve onları kuzunun yanaklarıyla beraber koyarlar. Ayaklarıyla beraber derisini yüzdükten sonra onu da kafayla birlikte koyarlar. Ateşin ruhuna kurban olarak sunulan kuzu ise “ortasından” yarılarak değil, baltanın dövdüsü ile “kafasına vurularak” öldürülür: (ateşin ruhuna) sunulan kuzu beyaz olur. Kam nehir kenarında kamlık ayini yapar; (daha sonra) kuzunun başını ve ayaklarıyla beraber derisini suya atar. Onları hiçbir kimse almaz.” (N. F. Katanov 1907: 575).*

3 PMA: Saha Çalışma Materyalleri.

Hakaslar su iyesine kurban olarak kuzudan başka 3 yaşında kara veya boz bir dana kurban ederler. Yaşlı Hakaslar “*Sugday han kara torbah tayıgnıg.*” (Sugday Han, yaşını tamamlamış kara boğa kurbanının sahibidir.) derler (V. Y. Butanayev 1999: 121). “*Kurban edilen hayvanı sal ile nehirde aşağı gönderirler. Güney Sibiry Türklerinin kültüründe su aşağı dünyanın (doğal, tabii) afeti, felaketidir; boğa da aşağı dünya tanrılarının hayvanı olarak tasavvur edilir.*” derler. (Traditsionnoye Mirovovzreniye 1988: 23).

Hakasların mitolojik şuurlarına su sıkça kadın ruhu, tabii ki çoğunlukla da insan ruhuyla alakalı olarak, çağrışımı vermektedir ve örneğin, “*Rüyada su görmek, kadın ruhu görmeye delalettir. Eğer su kirli (bulanık, kara) ise o zaman kötü bir kadın demektir. Eğer su temiz ise bu da iyi bir kadına delalet etmektedir.*” (PMA, V. N. Çankov).

Su, insan ruhunun niteliği ve seviyesinin göstergesidir. “*Rüyada temiz su görmek, kişinin iyi bir ruhu olduğu anlamına gelir.*” (PMA, G. N. Topoeva). “*Temiz ve berrak su görür ve o suda yüzerse, bu kişinin ruhsal bakımından arınacağı ve iyi bir kişi olacağı manasına gelir.*” (PMA, N. Y. (Tükpeyevoy) Tasbergenova).

M. Eliade konu hakkında şunları yazmaktadır: “*...tarih öncesinden beri su tektir... ve kadınlar üremenin antropokozmolojik dairesi olarak kabul görmektedir.*” (M. Eliade 1999: 184). Hakasların arkaik inanışlarında su, doğumun gizemi ve gücüne sahip büyük “Toprak (Dünya) Ana”nın tecessümüdür. Bu inanıştan hareketle şu faktör ortaya çıkar: *Sug-eezi* geleneksel tasavvurda sıkça genç, çıplak, nadiren büyük memeleri ve karnı kabarık kadın olarak su-ret kazanır, bu da elbette ki, üreme ve bereketlilik ideasının manifestosudur. Bu ideal Şor materyalinde fevkalade sarıh şekilde görülmektedir:

“*Yaşlıların anlattıklarına göre su iyesi güçlü hissiyatıyla fark edilmiş. Balıkçılar, balık avlamaya gittiklerinde balık avında, tarihin edebe aykırı içeriğini anlatmayı ve şarkılarında ve hikâyelerinde “iyeyi” methetmeyi lüzumlu sayarlar. Bunun için onlar böyle hikâyelerden çok hoşlanan “iyeden” oldukça bol av almayı umarlar.*” (N. P. Dırenkova 1940: 403).

Su, kadınlık başlangıcı rolünde “ana sinesi” ve “ana rahmi/karnı”nı sembolize etmektedir. O belki, başka bir kadınlık/doğurganlık başlangıcı olarak toprakla özdeşleşebilir. Bu şekilde de su ve toprağın başlangıcını bir kişilikte canlandırma imkânı oluşur (Mifi Narodov Mira 1987: 24). N. A. Alekseyev şöyle yazmaktadır: “*Şorlar, su iyesi ruhlarının, dağ iyesi ruhlarına benzediklerine inanırlar.*” (Alekseyev 1992: 89). *Sug eezi* ve *Tag-eezi* arasındaki benzerliği Altaylılarda da buluyoruz, örneğin, (vahşi hayvanlara sahip olan) kutsal, şifalı kaynak “*arjan*” iyesinin fonksiyonu *Tag-eezi* fonksiyonuyla örtüşmektedir: “*Altaylılar, şifa kaynağı “arjan”a hürmet gösterirler. “Arjan”a giderken, ona bir sunu (kurban) götürürler ve ikram ederler. Arjan çevre-*

sindeki bütün vahşi hayvanlar ve kuşlar “iye-ruh”a ait kabul edilir ve bundan dolayı da o muhitte avlanmazlar.” (N. A. Alekseyev 1992: 34). Altay mitolojik tasavvurlarında su iyesi, dağ iyesinden su talep eden rolüne de girmektedir: *Sug-eezi, Tag-eezi*’ye: “Sug kop pir” (daha fazla su ver) der. *Tag-eezi* de her zaman verir. “Kuraklık olduğu zaman mavi, beyaz ve kızıl renkte kurdeleler bağlı bir akağaç dalı alırlar. Dalları sallarlar ve “Sug pir!” (Su ver!) derler. Dağın iyesi Solop her zaman su verir. Mehtaplı akşamlarda Solop, insanlara öğüt verir.” (PMA, S. S. Tazroçev).

Altaylıların inançlarına uygun dünya/yer ve suyun başlangıcı bağlantısı ortaya çıkmaktadır, *Tag-eezi* boğulan kişinin vücudunu (cesedini) idare edebilir: “Eğer *Sug-eezi* bir kimsenin mutlaka boğulacağından dolayı ağlarsa, o zaman dağ iyesi boğulanın cesedinin çok uzaklara götürmesine izin vermez. Onu (ceset) yakında bir yerde kıyıya atar.” (PMA, K. G. Pustogaçev). Hakaslarda *Sug-eezi, Tag-eezi* ile aynı anda saygı görür:

“İrmağı geçerken “seyek-seyek” yapmak gerekir, ancak o zaman *Sug-eezi* insana dokunmazmış. Bu gelenek icra edildiği anda, sadece *Sug-eezi*’ne değil aynı anda *Tag-eezi*’ne de saygı göstermek (tapınmak) gerekir. Bu ritüeli gerçekleştirme nedeni her ırmağın kaynağının mutlaka dağlarda olmasıdır. Dağ insanların sadece dağlarda değil, ırmakları geçerken de kendi yolları vardır.” (PMA, N. Y. (Tükpeyeva) Tazbergenova).

Su ve dağ ruhlarının bağlantıları N. F. Katanov’un folklor materyallerinde de işlenmiştir: “Güçlü kam, su ruhlarını, turna balıklarını kovar, dağ çarının iyesi olduğu dokuz denize kadar sürer.” (N. F. Katanov 1893: 30). Şorlarda da benzer inanışlar vardır: “Suyun iyesi, insanın ruhunu suyun altına, dağın altına götürerek kilitlet.” (N. P. Direnkova 1940: 273).

Ortaya konulan materyal dağ ve su iyesinin suret ve fonksiyonunun bir-biriyle olan örgüsünü göstermektedir. Mitolojik düşüncede yer ve su ilk başta birleşik hâlde imiş. İstisnasız bu ilk ana-nine birliği hakkındaki düşüncenin aksisedasıdır. Leksikolojik materyaller kara ve suyun mitolojik birliği ideasının Hakaslarca benimsendiğini teyit etmektedir. Hakas dilinde “Ada çir-suu” ifadesi harfiyen “toprak-su ata” anlamına gelmektedir; çağdaş Hakasların tasavvurlarında bu ifade doğum yeri, yani vatan demektir (Traditsionnoye Mirovozeniyeye 1988: 29). Hakaslar eskiden kendi “toprak-su”larına yıllık kurban/sunu gerçekleştirirlerdi (M. S. Usmanova 1976: 240-243). Bununla bağlantılı olan K. M. Paçatkov tarafından derlenmiş suya kurban sunumu hakkındaki bilgiler büyük önem taşımaktadır: “Hamile kadının bulunduğu yurtun (çadır) sahibi üç yaşındaki bir danayı su iye-ruhuna kurban eder.” Hakaslarda hamile bir kadının yaşadığı çadıra, nehrin taşması/kabarması döneminde uğramak çok eskiden yasaklanmıştır. Bu yasağın amacı da insanı, nehir geçidinden geçişi esnasında koruması için uygulanmıştır.” (N. A. Alekseyev’den alıntı 1980: 54).

Hakasların geleneksel anlayışında hamile bir kadın ile taşma/kabarma dönemindeki nehrin durumu aynı anlama gelmektedir. İnsanın, hamile kadının yaşadığı eve girişi, taşan bir nehre girmek ile aynı anlamı taşır ve bu mutsuzluk, ölüm ihtimali anlamına gelir. Böyle evden uzak durma, nehri geçişte ölümden kaçmayı, kurtulmayı ifade eder. *Sug-eezi*'ye gebe kadın adına kurban sunmak, muhtemelen, gebelikten selametle kurtulmayı sembolize etmektedir. (Traditsionnoye Mirovozreniye 1988: 19).

Altaylıların halk inanışları hakkındaki materyaller fevkalade ilgi çekicidir: “*Eğer bir kadın doğuramazsa, uzun süre yıkanmayan bir kişiden yıkanmasını isterler. Bu durumda yağmur yağar ve kadın doğurur.*” (PMA, M. N. Barbaçakova). Herhâlde yıkanmamış adamın, *Sug-eezi*'nin iyesi olduğu suya dalması, tam yenilenme hâlini, tam bir rejenerasyona geri döndürmeyi sembolize etmekte; yeni doğum, suya girme ile şekilsizliğe yeniden entegrasyon kazandırma, yeni form teşkil ettirme olarak aynı anlamı taşımaktadır; sudan çıkış ise form teşkil etme kozmik hareketini tekrarlamaktır. (M. Eliade 1999: 183-185). Burada suyun hayatın kaynağı, başlangıcı doğuran rolü oynaması mümkündür. Bu yıkanmamış adamın suya girmesinden sonra yağmur yağması olgusu, bize mitolojik gebe kalma ve doğumu anlatmaktadır. M. Eliade: “*Su doğurur, yağmur tıpkı erkek tohumu gibi dölleri.*” diye yazmıştır (M. Eliade 1999:187). Herhâlde mitolojik-ritüel dünyada anılan gelenek, kadının selamet içinde doğumu gerçekleştirdiği yeni bir hayatın doğuşunun kozmogonik eylemini sembolize etmektedir.

Dul kalan bir kadın ırmağı geçişi sırasında *Sug-eezi*'ne saygı göstermek zorundadır. Hakaslar: “*Tul kizi sugni kiskelek polza, sugni ahtapça, itpeze sug pulaysıp parar.*” (Eğer kadın dul kaldıktan sonra, ilk kez ırmağı geçecekse, o zaman ırmağın iyesi ruhlarla yalvarmalıdır, aksi hâlde ırmak ona mutsuzluk (su taşması, su baskını, insanların ölümü vb.) getirir) derler. (V. Y. Butanayev 1999: 96).

Kadının sosyal konumunda meydana gelen bahse konu değişim (dul kalma) ondan kaynaklanan dipsiz su metaforu ve ölüme benzeyen tehlike inanışıyla bağlantılı olması mümkün. (Mifi Narodov Mira 1987: 240). Nehri geçmek muhtemelen bir insanın “kendi sahiplendiği dünyadan” diğer “yabancı ve benimsemediği”, kendisinde tehlikeyi yumuşatan dünyaya geçişi canlandırmaktadır. Dul kadın akrabalarının düzenli yaşantılarına “kaos” getirebilir. Bundan dolayı da dullar için *sug-eezi*'ye tapınmak geleneği zorunluluktur; bu gelenek kadından çıkan “kaosu” düzenlemek, olumsuz eylemleri nötralize etmeye yönelmiştir. Su iyesine tapınma geleneği hayatın bütün potansiyellerinin kaynaklarına geri dönüş olarak, mümkün olan su taşkınyla birleşerek kendisini canlandırmıştır. Bu üremelerin haznesi ve kozmik sembolü olan su sihirli ve şifa veren öz-cevherdir: o, tedavi eder, canlandırır, ölümsüzlük verir.

(M. Eliade 1999: 183, 187). Bu gelenek bütün çıplaklığıyla kadının üreme, doğurma, bereket gücünün korunmasını, muhafaza edilmesini sağlamıştır.

Hakasların geleneksel dünya görüşlerinde aynen çok sayıdaki diğer halklarda olduğu gibi kendi temelinde diyalektik ve ambivalent (duyguların çelişmesi) vardır. Birçok araştırmacının kanaatine göre geleneksel dünya görüşlerinde bütün tasvirler ve düşüncelerin özünde “kendisi-yabancı” prensibi olduğu eleştirel (karşıt) prizmadan ele alınmışlardır. *Sug-eezi*, bereket ideasını kendisinde cisimlendirmiştir. O, gerçek insanların yaşadığı orta dünyanın bir sakini olmaya yakınlaşmıştır. Yukarıda da işaret edildiği gibi insan suretinde temsil edilmekte ve *sug-eezi*, “bütün insani” arzulara yabancı değildir, güzel yiyecek ve ilgi (saygı) görmek ister, bu da kurban şeklinde olur. Su iyesi de insan gibi dinlenme ihtiyacı hisseder. Hakas inancına göre “su iyesinin yatağı kızıl çuha, şapkası ise mavi çuhadır.” O, “kara kafalara” (karabaşlara) yardım eder, yani ev hayvanlarını koruyan insanlara (kadargan)” (N. F. Katanov 1893: 90). Hakaslar, *sug-eezi*'ye yönelirken şöyle derler: “*Kıyılar sana beşik olur, (kıyıda)ki söğütler size ninni söylerler!*” (N. F. Katanov 1907: 548).

Su iyesinin tasviri insanlara özgü çok sayıdaki vasıfla Orta Dünya'nın sakinlerine “yakınlık” gösterir, bu ruhun bazı insani özellikleri vardır. Daha önce değinildiği gibi su ve onun iyesinin sureti (tasviri), kendi yurtlarından ayrı olacağı düşülemez: “Boya mensup her kişi kendisini “toprak-su” ve vatanın bir parçası olarak düşünür, hisseder.” (Traditsionnoye Mirovozreniye 1990: 18). Geleneksel mitolojik-sanatta (yaratmada) su, başarıyı etkilediği düşüncesini çağrıştırmaktadır: “*Eğer bir kişi bir yere giderken yolda boş kovalarla bir kişiye rastlarsa - başarısızlığa, eğer kovalar dolu ise - başarıya delalettir.*” (PMA, Y. N. Çelcigaşev).

Hakasların mitolojik-şiişsel bilinci iki karşıt başlangıcı su ve ateş, *sug-eezi* kültüründe birleştirmiştir. N. F. Katanov tarafından derlenen kurban sunumu esnasında *sug-eezi*'ye yönelmeyle, bunu çok iyi resimlemiştir. Bunu olduğu gibi buraya alıntılıyoruz:

“*Su iyesine şükür: 3 yaşındaki boz boğa kurban eden ve 4 dizi (ayağı) üstüne onu eğan bizler, onu 9 tomruktan sal üstüne yerleştirdik ve sana kurban olarak onu akıntıyla aşağıya gönderdik! Sen kendi sularını kayalarla hışırdat ve kendi kumunu taşı! Yalvarıyorum merhametli, sığırları ve karabaşları koru! Sen akan 60 su boyuna sahipsin! Kolayca kurban sunu yerine yerleşen 9 yaşında boz boğayı bizim kurbanımız olarak bizden kabul et, daha sonra sal ile suyun akıntısıyla sana gelecek! Yeni ayda sana yöneliyoruz! Sen otur ve sarı bakır tefinle gürlle! Otur ve kızıl bakır tokmağınla onu döv (tefe vur)! Ateş gibi otuz dişi (yukarıda) olan anam, ateş gibi kırk dişi (aşağıda) olan teyzem, 3 yaşında sarı kısağa binersin, kızıl çuhadan yataкта yatarsın, mavi çuhadan şapka giyersin! Bir iblis yaklaşacak olursa, sen ona (kutsal ot ile) buhurdan*

salla; temiz olmayan yaklaşırsa ondan (kurdelelerle) kurtulmaya çalış! Sana iyi niyetle yaklaşanı iyilikle kabul et! Tefi olanı (düşman olarak bize) gönderme, falcılara yol verme! (Dünyayı) 6 kez dolaşarak senin çocuklarının (beşiklerinin bağlı olduğu) mavi-beyaz ipleri hiç çözmedim! Yaklaşan ölülerinin gölgelerini (bizi onlardan korumak için) tütsüle! Yaklaşan iblisi tütsüle ve bizi yaklaşan kötülüklerden koru! Otur gece ve gündüz rastgele 9 baş kuş kirazı yak! Ateş gibi 30 dişli anam, sen sükûnetle sabah ve akşam 6 köşeli demir sopanla, 6 dişli (postları ayırmak için sopayla) demir sopanla yönlendir.” (N. F. Katanov 1907: 566).

Su ve ateşin birliği bize bütün bu afetlerin sahibinin rolünü anlatmaktadır. Geleneksel toplum değer sisteminde ilk planda bu ruhların temel fonksiyonlarından biri “koruyuculuk” ilk sıradadır. *Sug-eezi*’ye kurban sunusunda mutlaka ateşin iyisi *ot-ine*’ye de kurban sunulur. (N. F. Katanov 1907: 575). Herhâlde bu durum su ve ateş iyisi, ruhların suretinde ve onların bazı fonksiyonlarında yansımaları bulmuştur. Hiç şüphesiz bu inanış ateş ve su ruhlarını insanlara “benzetmiş” ve yakınlaştırmıştır.

Hakasların geleneksel inançlarında su iyisi figürü karmaşık, zaman zamanda çelişkili bir karaktere sahiptir. *Sug-eezi* “hayırhah” olduğu kadar da tehlikelidir. “*Bu ruhlar balık avında yardım edebilir veya nehri geçişte kolaylık vermeyebilirler.*” (N. A. Alekseyev 1992: 89). Altaylıların inançlarına göre su iyisi “*İnsanlar kendi hastalıklarını iyileştirsinler diye, suyu şifa kaynağı yapar, ancak su taşkınları da yapar. Korkudan dolayı, sug-eezi önünde Altaylılar yüzmeyi sevmeyiz.*” (L. E. Korunovskaya 1935: 166-167).

Mitolojik düşüncede “nehir, kozmos ve kaos’u, yaşam ve ölümü ayıran sınır çizgisidir.” (Y. M. Melitinskiy 1935: 217). Hakasların bazı mitolojik tasavvurlarında nehir ruhlar dünyasının bizzat temsilcileri için bir engeldir; örneğin, dağ insanları eğer nehri karşıya geçmiş ise, o kişiyi bulamazlar. Yaşlı bir Hakas kadını bize şu hikâyeyi anlattı: “*Ben bir keresinde onu (dağ adamı) rüyamda gördüm. O, bana dedi ki: “Ben seni bulamam. Sen nehri geçtin ve bütün izlerin silindi. Ben seni kaybettim.” O, bir daha bana hiç görünmedi (gelmedi). Bu olay eşimle birlikte nehrin diğer tarafında olan yeni bir eve taşındığımızda olmuştu. Dağ insanları nehri geçmiş ise, o kişiyi bulamazlar.*” (PMA, A. M. Troyakova).

Ruhların yüksek dünyasının temsilcisi *sug-eezi*, kendi özünde insanlar için “yabancıdır”. Onu “diğer dünya” temsilcisinin sahip olduğu sonlardan görünmezlik özelliği ayırmakta, farklı kılmaktadır. “*Su iyisinin çıplak gezdiği söylenir. Ancak herkes onu göremez.*” (PMA, Y. K. Arçimayev).

Geleneksel inanışa uygun olarak *sug-eezi* ile bağlantı kurmak tehlikelidir; o, insanları veya onların ruhlarını “aldatabilir”. Bir olay anlattılar: “*Bir kadın rüyasında çok güzel bir kadın görmüş; kadın, kendisine “senin kocan seninle*

mutusuz” demiş. Bir zaman sonra kocasına da bu kadın rüyasında görünmüş. O adam balıkçıymış ve sık sık nehre gidermiş. Bir keresinde o balıktan gelmiş ve karısına, her ikisine de görünen kadını nehirde gördüğünü anlatmış. O, nehirden çıkmış, tamamen çıplak ve kuruymuş. Onun uzun ve parlak saçları varmış. Bu kadınla karşılaştıktan sonra adam, iki kere kendini asmayı denemiş, ancak yapamamış. Daha sonra adam suda boğulmuş. Yaşlılar karı kocanın her ikisine de görünen kadının sug-eezi’den başkası olmadığını söylemişler. En nihayetinde kadın, adamı kendine almış.” (PMA, N. Y. (Tükpeyeva) Taşbergenova).

Bu hikâyeden hareketle *sug-eezi*’nin insanlara rüyada da görünebilme özelliğini de görüyoruz. Su iyesi, ölümün habercisidir. Onun gelişi erkeklerin ölümüne neden olur. “İrmaktan çıplak ve tamamen kuru çıkmak” insan ve su tabiatı sakinini karakterize eden karşıt bir karakterdir; *sug-eezi*’nin paradoksal vasfına uygundur. Diğer taraftan ise çıplaklık ve erkeğin müteakip ölümü motifiyle sudan çıkma ifadesiyle doğum ve bereket motifiyle iç içe geçmektedir.

Şorların inanışlarına göre su ve dağ iyesi, bazen insanların ruhlarını çalarlar (N. P. Drenkova 1940: 257). Altaylıların halk inanışlarına göre su iyesi, kadınları daha çok suya batırabilir: “Eğer kadın gölde yüzerse, o boğulabilir. Kızlar ve kadınlara yüzmek genelde yasaktır. Erkekler yüzebilir, *sug-eezi* onlara dokunmaz.” (PMA, S. S. Tazroçev).

Altaylıların mitolojik tasavvurunda nehir insanın boğulup öleceği hakkında emare olarak, su iyesinin “ağıdı” inancı vardır. “Eğer *Biy Irmağı iyesi* “ağlarsa”, bir hafta sonra mutlaka bir kişi boğularak ölür. *Biy Nehri*’nin iyesi parlak saçlı, uzun boylu bir kadındır. O çıplak dolaşır. *Biy nehrinin iyesi Ayük Dağı* yanındaki odacıkta oturmaktan hoşlanır.” (PMA, V. F. Avoşeva).

“*Sug-eez kadınıdır, saçları uzun ve parlaktır. İnsanlar onu saçlarını tararken görürler. Eğer nehirde bir ağlama sesi duyulursa, o zaman yakın gelecekte birisi ölecek demektir. Bu kendisini ölümün beklediği kişinin ruhunun ağlamasıdır.*” (PMA, İ. D. Avoşev).

Anlatılan hikâyelerden hareketle bizler Altaylıların halk inanışlarında su iyesinin ağlaması ve suda ölecek kişinin ruhunun ağlaması hakkındaki inanışların birbirine geçtiğini, kaynaştığını görüyoruz. Yukarıda işaret edildiği üzere bu dünya görüşleri başlangıç hakkındaki inanışlardan çıkmıştır. Su, bazı hâllerde tamamen yabancı ve tehlike taşıyıcı düşman olabilir. Geleneksel Türk mitolojisinde suyla yüz yıkamak “ölmek” düşüncesiyle eş anlamda olması tesadüf değildir (Traditsionnoye Mirovozreniye 1988: 19). Su – ölüm semantik hattında, kişinin yeraltı dünyasında ölüm azabı çekeceği ideası da bulunmaktadır. Bu idea, şu hikâyede güzel tarzda resmedilmiştir: “*Adamın biri devamlı şekilde alay ederek karısını üzermiş. Zaman geçmiş ve adam ölmüş, karısından helallik almamış (vedalaşmamış). Bir keresinde bu kadın bir rüya gör-*

müş. Kadın dağlarda geziyor, çiçekler topluyormuş. Ansızın bu kadına büyük yük, kara bir adam yaklaşmış ve onu taşlık yola çıkan bir patikaya götürmüş. Küçük bir ırmağa kadar gitmişler. Orada büyük sarp kayalar varmış. Adam, kadına kendisiyle beraber bu kayalara atlayarak ırmağın karşısına geçmelerini söylemiş. Irmağın ortasında adam durmuş ve kadına “Aşağı bak!” demiş. Kadın suyun altına bakmış ve orada ölen kocasını görmüş. O, nehrin dibinde yatıyormuş. Kayalarla elleri ve ayakları yere bastırılmış. Adam demiş ki: “Bu adam sürekli alay ederek seni üzerdi. O, senden bir kere bile özür dilemedi. Onun büyük günahı var, şimdi o, cezasını çekecek.” (PMA, G. N. Topyeva).

Bu metni analiz ederek yeraltı dünyasının afeti (felaket) olarak su hakkındaki tasavvuru karakterize eden bazı noktaları açıklamak mümkün. Geleneksel şuurda rüyada ve bilincin değiştiği diğer birçok durumlarda, diğer dünyalara, aynı şekilde aşağı (yeraltı) dünyasına “seyahatler” en iyi tarzda resmedilir. Dünyanın eksenini dağda yürüme, bütün kozmosu elinde tutmayı ve başka dünyaya geçmeyi, oraya girmeyi sembolize eder. Büyük ve kara adamın rengi, kendisinin aşağı dünya temsilcisi olduğuna işaret etmektedir. Kayalık yola ve nehre çıkan küçük patika aşağı dünyaya “geçiş” ideasını sağlamlaştırmaktadır. Kadının ulaştığı ırmağın ortası onun ruhunun başka bir boyuta geçtiğini söylemektedir. Orada bulunan sarp kaya, aşağı dünyanın geçiş noktasını belirlemektedir. Kayalarla nehrin dibine batırılmış olan adamın bedeni, insanın veya onun ruhunun aşağı dünyada bulunduğu ideasını açıklamaktadır. Suyun doğası ve fonksiyonları bazı Hakas geleneklerinde yansımaları bulunmaktadır. Örneğin, “*Hakaslarda şöyle bir gelenek vardır: bir köyden başka bir köye giden kimsenin nehrin yukarisına gitmesi gerekir. Eğer nehrin aşağı kısmına giderse, o zaman hayatı kötü ve mutsuz olur.*” (PMA, A. F. Yükteşev).

Halk inanışlarında su ideası, yukarı ve aşağıyı birleştiren bir “mediator” (aracı, uzlaştırıcı) olarak gayet iyi şekilde gözden geçirilmektedir. Y. M. Meletinskiy: “*...nehrin kaynağı yukarıyla, ağzı ise aşağı dünya ile onun demonolojik rengini kabul ederek uyumaktadır. Irmağın ağız kısmı büyük çoğunlukla aşağı dünyanın bulunduğu (kuzey yönüyle) istikamete özdeşleşmektedir.*” (Y. M. Meletinskiy 1995: 217). Hakaslarda şöyle bir inanış vardır: “*Ham puhtastaza, sui çoiar kışçeuner.*” (Eğer kam, ifritleri (yukarı) atarsa (kovarsa), onlar nehirde yukarı doğru göçerler). (V. Y. Butanayev 1999: 98).

Hakasların geleneksel inançlarında insanın ve onun mensup olduğu boyun selameti her zaman yukarı dünya ve onun temsilcileri gökyüzü sakinleri Çayanlar ile bağlantılıdır. İnsan için yukarı-iyi dünya ile taban tabana zıt olarak aşağı dünya ve onun, ırmağın ağız kısmı veya aşağı akıntısı olarak cisimlenmesi bulunur. İnsan hayatta karşılaştığı bütün mutsuzlukları bu dünya ile bağlantılandırabilir. Nehirde yukarı doğru geçişin yukarı dünyanın “esenliğine” ulaşmayı sembolize ettiği açıktır. Irmak geleneksel dünya görüşü kozmosun-

da kendi türünün mitolojik noktasıdır. Irmak aynı zamanda da yolu sembolize eder. Hakas geleneğinde “rüyada ırmak görmek – yola (gitmeye) delalet eder.” (PMA, A. M. Troyakova).

Sug-eezi sureti “gündüz - gece” kontr puanında açık ifadesini bulur. Su iyesiyle kontak kurmak, bunu görmek, geceleyin “yabancı” dünyanın temsilcisinin geleceğine delalettir. Hakas geleneğine göre *sug-eezi*’yi rahatsız etmemek için geceleyin su almaya gidilmesine müsaade edilmez. Yaşlılar anlattı: “*Sug-eezi, denizkızı görünümündedir. Geceleri o sudan dışarı çıkar. Geceleyin su almak Hakaslarda hoş karşılanmaz. Güneş battıktan sonra bir kadının su almaya gittiğini anlatıyorlar. Dolunay varmış ve her şey çok açıkça görülüyormuş. Köprüünün yanında sarı saçlı bir kadın görmüş; kadın oturmuş ve saçlarını tarıyormuş. Saçları ve tarağı altın gibi parlıyormuş. Kadın öksürünce sug-eezi hemen suya dalmış.*” (PMA, A. M. Troyakova).

Köprübaşında oturan su iyesi sureti, bahse konu mitolojik kişiliğin sıradışılığını ifade eder. O, iki dünyanın sınırında (“orta ve aşağı dünya” veya “insanlar ve ruhlar dünyası”), onları birbirine bağlayan köprü sıfatıyla bulunmaktadır. *Sug-eezi* sırtüstü yatar (oturur) “ileri – geri” konuşur. Su iyesi, sahiplendiği insanların muhitinde durur, o sırtını çevirir ve insanlara “yabancı” olur. *Sug-eezi*’nin saçlarını (örgülerini) taramasını “*Güney Sibiryaya Türklerinin saç örgüsünün insani dünyaya ait işaret olduğunu gösterir ritüel – geleneksel bir pratiğe*” karşılık geldiği şeklinde yorumlamak mümkün.” (Traditsionnoye Mirovozreniye 1989: 175). Dağınık saçlar, onların taranması başka bir duruma ve boyuta, şekilsizlikte erimeye ait kaos ideasının manifestosudur.

Hakasların inanışlarına göre bazı hastalık türlerine bu arada kamlık hastalığına da su iyesi-ruhlar sebep olabilmektedir. (N. F. Katanov 1897: 36; N. A. Alekseyev 1992: 166). Hakas kamlarının fal bakma aracı olarak su kullandıkları şu hikâyede açıkça görülmektedir: “*Bir erkek çocuğunu şamana getirmişler. O da fal bakmaya başlamış. Bardak içindeki suya monet atmış ve oradan izlemeye başlamış. Daha sonra bu çocuğun ölü komşusu ile kollarını birbirinin omuzlarına atarak gezdiklerini gördüğünü söylemiş. Kam acilen hut’u geri döndürmek gerektiğini, aksi hâlde çocuğun öleceğini söylemiş. Şaman kamlık ayini yapmaya başlamış. Ellerinde kadın örtüsü (atki) varmış. Şaman değişik ruhlara dualar okumuş ve nerelerde uçtuklarını anlatmış. Evin içinde sağır edercesine bir gürültü duyulmuş. Bütün ev sarsılmış ve neredeyse evin damındaki tomruklar dağılacakmış. Akabinde kam bu şekilde hut’u çocuğa geri döndürdüğünü açıklamış.*” (PMA, S. M. Maynagaşev).

Hakas kızları arasında kendi kaderlerini nehirde görme, fal bakma geleneği oldukça yaygındır: “*Eski zamanlarda kızlar suya çiçekler atarlarmış. Eğer çiçekler suya batmazlar ve yüzerlerse uzun ve mesut bir hayata işaret eder. Eğer çiçekler hemen suya batarsa, o zaman insanın fazla uzun yaşamayaca-*

ğına delalet eder.” (PMA, N. T. Borgoyakov). Benzer inanışlar Ruslarda da mevcuttur.

Altaylılar ev veya müstemilat inşa edecekleri zaman fal bakmada su kullanırlar. “Yeni bir ev yapacakları zaman o evin yerini şu şekilde tespit ederler. Dolunayda beğendikleri yere, içinde su olduğu hâlde kâseler koyarlar. Bir ay sonra gelirler ve bakarlar. Orada su kalmış ise yer iyidir, uygundur ve oraya ev yapılabilir demektir. Evde para olsun diye temele para koyarlar. Barınak (hayvanlara) yaptıklarında evin inşasında olduğu gibi, yapıyı kuracakları yere su koyarak o yeri tespit ederler.” (PMA, V. F. Avoşeva).

Hakasların çağdaş mitolojik yaratmaları etno-kültürel süreçlerle çağdaş millî şuurlarının şekillenmesi ve gelişimiyle sıkı sıkıya bağlıdır. Bu Rusya’daki toplumsal-politik durumun global değişimiyle olmuştur. Bunun dışında Hakaslar kendi etno-politik tarihinin yeni etabını yaşamaktadırlar: onların devlet yapısı kurulmaktadır (veya devlet statüsünün yükselmesi). Meşhur etnograf A. M. Sagalayev’in “Neo-mitolojinin” kurulmasını temin eden (imkân veren) Güney Sibirya halklarında muhafaza olmuş olan etno-sosyal süreçlerin varlığını teyit eden düşünceye katılmak mümkün (A. M. Sagalayev, Neo Mitolojyaya Altaya // Sibir i Panorame Tisyaçiletiy Materialı Mejdnarodnovo Simpozyuma. Novosibirsk 1998, cilt 2, s.414, 417). Belli maksada yönelik mitolojik oluşturma şuuru Hakaslar arasında yaygınlaşmıştır. “Bu geleneksel kültür tarafından etkinleştirilen resmî mitoloji yaratması değildir. Mitolojik metinlerin kurucuları ve redaktörleri toplumun gayriresmî önderleridir; halk kültürünün erbaplarıdır, yani kültürel yapının “içinde” ve kendi “istidatlarının” şuurunda olan insanlardır. Şöyle ki, bu satıhta yarı unutulmuş kolektif geleneksel faaliyetlerin yeniden kurulması ve ritüel geleneklerin doğması gerçekleşmekte, burada yeni dinî-mitolojik durum oluşmaktadır.” (A. M. Sagalayev 1998: 414).

Hakasların modern mitoloji yaratmaları etno-kültürel süreçle, çağdaş millî şuurun gelişmesi ve şekillenmesiyle oldukça sıkı bağ içindedir. Örneğin, Hakaslardaki su hakkındaki çağdaş mitolojik tasavvurlar, su iyesi nevinde “halkın ruhu” olarak kendi gelişimini ikmal etmiştir. Anılan materyal tarafımızdan, Hakasya’da Çathancı olarak tanınan 14 telli çathan⁴ sanatçısı Grigoriy Vasilyeviç İtpekov’dan derlenmiştir. Hakasların ifadelerine göre o, “Şamanlık yapan kişiler” kategorisine girmiştir:

“Ben çathan çalarım. Yanımda Şaman oturuyor ve benim yaptığım müziğin melodisi eşliğinde resim yapıyordu. Ondan sonra bana çizdiği resmi gösterdi. Resimde eski bir zırh içinde askerin aşağı indiği dağlar tasvir edilmiştir. Resimde keskin uçlu miğfer vardı. Hepsi parlıyordu. Silahı yoktu. Ben, bu bizim ruhlarımızın (gönderdiği) elçisi dedim. Şimdi o, bizim halkı-

4 Çathan: Hakas müzik aleti.

mızla karıştı. Bu asker, biz Hakasların şimdilerde nasıl yaşadığına bakmak maksadıyla gelmişti. Atalarımızın bu elçisi, Sibiry'a'nın asli halklarının yurdu Hakas, Altay, Tuva, Dağlık Şor, Yakut elini vd. dolaşacak. Resimde kapalı olarak su tasvir edilmiştir. Ben, bu suyun önünün açılması ve serbestçe akması gerektiğini söyledim. Bu su halkımızı, kültürümüzü, geleneğimizi, âdetlerimizi ve dilimizi temsil ediyordu. Bütün bunların önü komünist ideoloji tarafından kapatılmıştır. Biz kendi milî kişiliğimizi yitirmeye başlıyoruz. Bundan dolayı da bize taze su akıntıları lazımdır.”

Hakasların mitolojik şuurlarında asker-koruyucusunun ilk örnek sureti dikkat çekici şekilde su yüzüne çıkmaktadır. Söz konusu metinde mitoloji kendi tarihî geçmişinin kahramanlık sayfalarına, yani “Büyük Kırgız Devleti” zamanına başvurmaktadır. Mitsel yaratıcılık, şöhret bulmuş atalarının kendi güçleri ve azametiyle “güçlenmektedir” ve bu da gönderilmiş ortaçağ askeridir. Gönderilen askerin silahsız olarak tasvir edilmesi de dikkati kendi üzerine çekmektedir. Bütün çıplaklığıyla anılan epizottaki mitolojik şuur, akraba etnosların (Hakaslar, Altaylılar, Tuvınlar, Şorlar ve Yakutlar) cebir yoluyla değil, ortak kültürel tarihî kader temelindeki birliğini anlatmaktadır. Su yaşımsal element olarak halkın ruhunun sembolüdür. G. V. İtpekov’un diğer hikayesi “su-ruh” ideasını tamamiyle anlatmaktadır.

“Ben 1983 yılında Abakan’da idim. Orada Hakas halkları müzik festivali yapıldı. Jüri kime ne mevki verileceğini belirliyordu. Sahneye ben çıktım ve iki eser icra ettim. Oturanlar tarafında Şamanlar benim müziğimin melodisi eşliğinde resimler çizdiler. Bitirdikten sonra ben yerime oturdum, sonra Şaman Petya Topoyev, bana yaklaştı ve beni evine davet etti. Bana, ben müzik icra ederken yapmış olduğu resimlerden oluşan albümünü gösterdi. Orada bazı işaretler vardı. Petya benden resimlere açıklama getirmemi rica etti. Çok dikkatli ve özenle inceledim, orada bir sürahi tasvir edilmişti. Ben, ona: “Sürahinin içerisinde Hakas halkının ruhu kapatılmış. O, totaliter rejim vaktinde hapsedildi. Ben kendi oyunumla bu sürahiye bir çıkış açtım, hepsi o kadar, ama fark etmez, zira oradan ışık girmiyor, bundan dolayı da halkın ruhu oradan çıkamaz, dedim.” (PMA, G. V. İtpekov).

Ortaya konulan materyallerden görüyoruz ki, Hakas toplumunun birçok sosyo-politik gerçekliği çağdaş mitolojik yaratmada kendi yansımasını bulmaktadır. Çağdaş mitolojik inançlar geleneksel mitolojik-ritüel temelde adapte ve tadil olarak katmanlaşmaktadır.

Hakasların geleneksel mitolojik dinî siteminde en önemli kùltlerden biri “su iyesi – sug-eezi”dir.” *Sug-eezi* sureti, kendisinde bariz ve parlak şekilde dişil (kadınsal) başlangıç ifadesini taşımaktadır. Hakasların mitolojik şuurunda, tabii Güney Sibiry'a'nın diğer halkları gibi, su iyesi kadın suretinde cisimlenmektedir. *Sug-eezi* çoklu sembolik vasıflara sahiptir. Bir tarafıyla su, kendi

özünde yaşamın ilk başlangıcını, üretkenliği, temizlenmeyi ve korumayı taşır; diğer tarafıyla da yine kendi özünde kaosu, bozulmayı ve şekilsizliği, kontrol edilemez afeti taşır ve o, insanlar için potansiyel tehlike unsurudur. Bu şekilde Hakaslar su iyisi-ruha çift yönlü vasıf yüklerler. Bundan dolayı *sug-eezi*, geleneksel toplum düşüncesinde aynı anda “kendisine özgüdür ve yabancıdır”. Suyun evrensel anlamı, Hakasların çağdaş mitoloji yaratmasındaki anlamını yansıtmaktadır. Ve M. Eliade'nin yazdıklarına tamamen katılmak mümkün: “*Su kültü (sıcak ve tuzlu vd. olarak şifa verici kaynak özelliklerine sahip olduğu kabul edilir) fevkalade bir durağanlık ve sağlamlık gösterir. Onu hiçbir dinî devrimin yok etmesi mümkün değildir.*” (M. Eliade 1999: 193).

Kaynak kişiler

1. **İlya Davidoviç Avoşev**, 1937 doğumlu, Homnoş söökünden, Altay Cumhuriyeti Turaçaksk bölgesi, Sankinaıl köyü, 20.06.2001.
3. **Yegor Konstaninoviç Arçimayev**, 1920 doğumlu, Hakasya Cumhuriyeti Askis bölgesi, Nijnaya Baza köyü, Puialar söökü, 24.07.2001.
4. **Mariya Nikolayevna Barbaçakova**, 1919 doğumlu, Turaçaks bölgesi, Kurmaç-Baygol köyü, Poktarık söökü, 01.07.2001.
5. **Nikolay Terenteviç Borgoyakov**, 1931 doğumlu, Hakasya Cumhuriyeti, Askis köyü, Hobıy söökü, 10.10.2001.
6. **Anastasiya Nikolayevna Borgoyakova**, 1926 doğumlu, Hakasya Cumhuriyeti, Askiz köyü, 03.05.2000.
7. **Grigoriy Vasilyeviç İtpekov**, 1926 doğumlu, Hakasya Cumhuriyeti, Askiz bölgesi, Askiz köyü, Kızıllara mensup, 12.07.1996.
8. **Stepan Mihayloviç Maynagaşev**, 1936 doğumlu, Hakasya Cumhuriyeti, Askiz köyü, “Tomnar” söökü, 06.09.2000.
9. **Karl Grigoriyeviç Pustogaçev**, 1929 doğumlu, Gornıy Altay Cumhuriyeti, Turaçaks bölgesi, Kurmaç-Baygol köyü, Alayseoku, 01.07.2001.
10. **Saveliy Safranoviç Tazroçev**, 1930 doğumlu, Gornıy Altay Cumhuriyeti, Turaçaks bölgesi, Tondoşka köyü, Kuzen söökü, 26.06.2001
11. **Nadejda Yegorovna (Tükpeyeva) Tasbergenova**, 1956 doğumlu, Hakasya Cumhuriyeti, Askiz köyü, 26.06.2000. Hepsini büyükannesinden dinlemiş, derlemiştir.
12. **Galina Nikitiçna Topoyeva**, 1931 doğumlu, Hakasya Cumhuriyeti, Askiz köyü, 29.09.2000.
13. **Anisya Maksimovna Troyakova**, 1928 doğumlu, Hakasya Cumhuriyeti, Askiz bölgesi, Lugovoye köyü, 12.07.2001.
14. **Kseniya Vasilyevna Çankova**, 1932 doğumlu, Hakasya Cumhuriyeti, Askiz bölgesi, Türt-Tas köyü, 20.09.2000.
15. **Valeriy Nikkolayeviç Çankov**, Hakasya Cumhuriyeti, Askiz bölgesi, Halarla aal, 15.07.2000.

16. **Yegor Nikandroviç Çelçigışev**, 1921 doğumlu, Hakasya Cumhuriyeti, Taştıpsk bölgesi, Çilamı köyü, Hara çıstar söökü, 05.07.2001.

17. **Anton Fedoroviç Yükteşev**, 1951 doğumlu, Hakasya Cumhuriyeti, Askiz bölgesi, Ust-Taştıp köyü, Halar söökü, 12.07.2000.

Kaynakça

1. N. A. Alekseyev. Ranniye formı religii Türkoyazıçnıh narodov Sibiri. Novosibirsk: Nauka, 1980, 250 s.
2. N. A. Alekseyev. Traditsionniye religiozniye verovaniya Türkoyazıçnıh narodov Sibiri. Novosibirsk: Nauka, 1992, 242 s.
3. V. Y. Butanayev. Hakassko-Russkiyİstoriko-EntografiçeskiySlovar. Abakan: İzd.-vo HGU, 1999, 236 s.
4. N. P. Drenkova. Şorskiy Folklor. M.-L.:İzd.-vo AN SSSR. 1940, 446 s.
5. N. F. Katanov. PismaN.F.Katanova is Sibiri i Vostoçnovo Turkestana. Spb., 1893.
6. N. F. Katanov. Obraztsı Narodnoy Literaturı Türskih Plemen. Spb., 1907.
7. L. E. Karunovskaya. PredstavleniyaAltaytsev o Vselennoy // Sovetskaya Etnografiya, 1935, no 4-5, s.160-175.
8. Y. M. Meletinskiy. Poetika Mifa. M. Vostoçnaya Literatura, 1995, 408 s.
9. Mifi narodov mira. M., 1987.
10. A. M. Sagalayev. NeomifologiyaAltaya. // Sibirvıpanorametsiyaçetiy. Matarialı mejdu narodnov osimpoziuma. Novosibirsk 1998, Cilt 2, s.414-417.
11. Traditsionnoye mirovozreniye TurkovYujnoySibiri: Prostranskvo i vremya. Veşniy Mir. Novosibirsk: Nauka, 1988;
12. Traditsionnoye mirovozreniye Turkov Yujnoy Sibiri. Çelovek. Obşestvo. Novosibirsk: Nauka, 1989;
13. Traditsionnoye Mirovozreniye Turkov Yujnoy Sibiri. Znak i ritual. Novosibirsk: Nauka, 1990;
14. M.S.Usmanova. Jertvoprinoşeniye zemle i vode u Severnih Hakasov. Vıkn.: İz istorii Sibiri, sayı 19. Tomsk, 1976;
15. M. Eliade. Oçerki sravnitelno religiyevedeniya. M.Ladimir, 1999, 488 s.